

Оксентюк Н. В.

ЗДІБНІСТЬ ДО РЕФЛЕКСІЇ ЯК ФАКТОР КОГНІТИВНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СУБ'ЄКТА

У статті наголошується на тому, що рефлексія, як базова загальна здібність особистості, відіграє роль функціонального структуризатора всієї свідомості для організації взаємодій когнітивних процесів. Розвинена на "оптимальному" рівні здібність до рефлексії визначає високий рівень когнітивної інтеграції суб'єкта.

Ключові слова: рефлексія, рефлексивність, когнітивна інтеграція суб'єкта, когнітивна функція, структурна організація свідомості, метакогнітивна парадигма

В статье делается упор на том, что рефлексия, как базовая общая способность, играет роль функционального структуризатора всего сознания для организации взаимодействий когнитивных процессов. Развитая на "оптимальном" уровне способность к рефлексии определяет высокий уровень когнитивной интеграции субъекта.

Ключевые слова: рефлексия, рефлексивность, когнитивная интеграция субъекта, когнитивная функция, структурная организация сознания, метакогнитивная парадигма.

In the article it is emphasized that reflection, as basic general ability, executes the function of adjusting of structure of all consciousness for organization of interaction of cognitive communications. The capacity developed at "optimum" level for a reflection determines the high level of cognitive integration of subject.

Keywords: reflection, ability to reflection, cognitive integration of subject, cognitive function, structural organization of consciousness, metacognitive paradigm.

Рефлексія – важливий механізм психіки людини, оскільки завдяки йому система особистості набуває здатність (здатності) до самоорганізації (системно-особистісна парадигма). До рефлексії дослідники зазвичай відносять усвідомлення людиною своїх дій, свого "Я", а також внутрішнього світу людей, разом з якими вона здійснює групову діяльність.

Оскільки цей феномен має важливе значення для організації мислення та діяльності людини, тому сьогодні проблеми рефлексії та її розвитку є одними з ключових у психології. І, власне, на сучасному етапі психологія рефлексії є великим полем теоретичних і прикладних досліджень, реалізованих у руслі різних підходів і парадигм. Аналіз основних напрямків дослідження рефлексії показав те, що в багатьох роботах вказується на складність феномена рефлексії, однак практично не робиться спроб розкрити його структуру, рефлексивність не вивчається як психічна властивість, що має певний рівень організації, індивідуальну міру виразності й специфічний операційний склад. Стосовно нашого дослідження ми ставимо за мету.

Методологічну основу нашого дослідження складають генетична та когнітивна психологія, а саме: уявлення про рефлексію, її види, механізми та рівні (В.В. Давидов, С.Д. Максименко, І.Н. Семенов, М.О. Холодна); положення системної методології та діяльнісного підходу (Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн, А.В. Карпов, Г.П. Щедровицький), концепція інтегральних психічних процесів (А.В. Карпов), теорія загальних здібностей (Дж. Гілфорд, В.М. Дружинін, Р.Кеттел, О.М. Леонт'єв, М.А. Холодна та ін.), теорії зародження рефлексивної психології в когнітивній психології (Ж. Піаже, Дж. Флейвел, В.О. Лефевр) і психології творчого мислення (І.М. Семенов, В.К. Зарецький, С.Ю. Степанов). Аналізуючи результати досліджень М.Г. Алексєєва, Г.П. Щедровицького, С.Ю. Степанова, І.М. Семенова, А.В. Карпова, А.О. Бизяєвої та ін., ми дійшли висновку про те, що рефлексія є системоутворюючим фактором особистості й характеризується сукупністю здібностей, способів, стратегій, тактичних прийомів, що забезпечують усвідомлення й подолання стереотипів особистісного досвіду й діяльності шляхом їхнього переосмислення, висування й втілення інноваційних ідей, що виникають у процесі вирішення завдань. Вона є особливим оперуванням суб'єкта із власною свідомістю, що породжує в результаті ідеї про цю свідомість, рефлексивний компонент виступає як фактор організації мислення через визначення спрямованості пізнавальної активності суб'єкта; рефлексія розглядається як можливість "виходу" із процесу здійснення діяльності і як можливість подальшого проектування на основі рефлексії майбутнього кроку розвитку діяльності.

Отже, рефлексія – це механізм, завдяки якому суб'єктність як система знаходить здатність до самоорганізації: чим більше роз-

винені рефлексивні здібності, чим більше рефлексивних моделей світу цей механізм продукує, тим більше розширюється рефлексивне поле його діяльності, збільшуючи базу можливих стратегій поведінки суб'єкта, тим більше здобуває можливостей для розвитку й саморозвитку. Багатство самого людського досвіду визначається рефлексією, тим, наскільки людина продумує, що з нею відбувається і яким чином вона здійснює діяльність [4].

У світлі концепції інтегральних процесів психічної регуляції діяльності, яка розробляється вченими, крім традиційно виділених основних процесів першого порядку (мікрорівень), диференціюються інтегральні процеси регуляції діяльності і поведінки, що виступають як проміжна ланка між основними процесами й цілісною структурою діяльності і поведінки (мезорівень). Третій (макрорівень) включає рефлексію як процес, що диференціюється на систему операціональних засобів її реалізації та базований на синтезі інтегральних процесів [1].

Плідною для дослідження рефлексії як психічної властивості, на нашу думку, виступає метакогнітивна парадигма – напрямок, що активно розвивається і поступово трансформується від аналітичного підходу до синтетичних установок на вивчення процесів, які є одночасно і когнітивними, і регулятивними.

На думку А.В. Карпова, рефлексія як метакогнітивний механізм виступає раціональним початком організації психічного і в його інтелектуально-пізнавальних, і в особистісно-психологічних проявах. З цим погоджуються як метадіяльнісна (Г.П. Щедровицький), так і особистісно-творча (Я.О. Пономарьов, І.М. Семенов, С.О. Степанов) концепції рефлексії.

Які б не були варіанти вирішення проблеми структури психіки (як комплексної детермінанти складу та структури загальних здібностей), у кожному з них повинен бути представлений такий з найбільш важливих і специфічних компонентів, як механізм усвідомлення та рефлексивної регуляції. Загальна структура психіки (саме як загальна і самодостатня) не може бути повністю розкрита без характеристики вищого – рефлексивного рівня її організації. У зв'язку з цим рефлексивність або має статус загальної здібності, ортогональної стосовно інших загальних здібностей – інтелекту, навченості й креативності; або може бути функцією загальної здібності. Іншими словами, ми припускаємо існування рефлексивності як особливої здібності, що визначає загальну ефективність усвідомленої регуляції психічної діяльності, а також можливість її трактуван-

ня саме як загальної здібності (поряд з інтелектом, навченістю та креативністю).

Аналіз проблеми рефлексії свідчить про дуже велику розмаїтість підходів до її розробки, про принципову множинність способів її вивчення. Причому самі підходи, способи й стратегії вивчення розрізняються між собою досить істотно, а нерідко зв'язок таких загальнопсихологічних, гранично широких понять (фактично категорій), як "психічні процеси", "психічні властивості", "психічні стани" і т.п., стосовно категорії рефлексії залишається не розкритим з необхідною повнотою. Тим самим досягається очевидна диференціація й конкретизація, а отже, і операціоналізація предмета психології рефлексії. У загальному феномені рефлексії варто диференціювати три основних плани: рефлексію як процес, як стан і як властивість. Разом з тим не можна не бачити того очевидного факту, що саме рефлексія виступає такою синтетичною психічною реальністю, що одночасно є й процесом, і властивістю, і станом. Отже, вона в принципі допускає розкриття лише через цю тріаду базових категорій, взятих у їхньому взаємозв'язку, у нерозривному синтезі [3].

Разом з тим рефлексивність виступає у двоякому значенні: залишаючись здібністю, вона на певному етапі онтогенезу дозволяє людині самій керувати розвитком своїх здібностей через вибір тих або інших діяльностей, у яких дані здібності реалізуються. Таким чином, рефлексивність, залишаючись у ряді здібностей, одночасно стає "інструментальним засобом для розвитку мислєдіяльностей".

У рамках згаданої вище метакогнітивної парадигми постулюється існування особливого "мета" рівня пізнання, що містить інформацію про структурні та функціональні особливості аналітичних психічних процесів і який виконує стосовно них регулятивні функції. Метакогнітивна парадигма визначає рефлексивні процеси як основний механізм переходу між різними пізнавальними рівнями, і разом з тим, як здібність, що є однією з детермінант психологічної адаптації особистості (Мун Дж, М. Келлер, М. Кеплінг, Дж. Флейвел, М. А. Холодна).

Зокрема, в дослідженнях під керівництвом А.В. Карпова було показано, що, виступаючи як психічна властивість, рефлексивність має індивідуальну міру виразності й може бути кількісно визначена за допомогою психодіагностичного інструменту (Карпов А. В., Пономарьова В.В.)[2]. Виражена так чи інакше як здібність у різних суб'єктів, рефлексія визначає весь "профіль" психічного

життя особистості: стильові особливості пізнавальної діяльності, специфіку побудови ментальної моделі світу, закономірності регуляції аналітичних та інтегральних психічних процесів, характер і структуру соціально-психологічної адаптації. Говорячи про статус рефлексії в структурі інших психічних властивостей, слід зазначити, що за рівнем своєї структурної і функціональної організації рефлексію варто відносити до класу загальних здібностей, що утворюють, відповідно до концепції В.Н. Дружиніна, інтелект, наочність і креативність [1]. Трикомпонентна структура загальних здібностей, на погляд А.В. Карпова, не може розглядатися як повна й завершена. Вона не враховує такі важливі і специфічні компоненти, як механізми усвідомлення й рефлексивної регуляції. Загальна структура психіки – саме як загальна й самодостатня – в принципі не може бути розкрита з необхідною повнотою без урахування вищого – рефлексивного – рівня її організації.

Як показали результати проведених А. В. Карповим, І. М. Скитяєвою досліджень, інтелект, наочність, креативність і рефлексивність утворюють взаємопов'язану систему, що лежить в основі когнітивної підструктури особистості і яка має властивості структурності й супераддитивності. При цьому в структурі загальних здібностей вони виокремлюють “дидактичну” (утворену інтелектом і навченістю) і “трансцендентну” (утворену креативністю й рефлексивністю) сторони. Кожна здібність є “самостійною” стосовно трьох інших і базовою стосовно більш окремих здібностей.

Таким чином, розвинена на “оптимальному” рівні здатність до рефлексії визначає високий рівень когнітивної інтеграції суб'єкта, тому що забезпечує легкість переходу між різними рівнями пізнання і в той же час виступає ефективним регулятором самої пізнавальної діяльності.

Із зазначеного випливає, що рефлексивні процеси є важливим механізмом переходу між пізнавальними рівнями. Виражена як здібність, рефлексія визначає “профіль” психічного життя особистості, а також детермінує психологічну адаптацію. Рефлексія є одним з вищих рівнів цілісного розвитку особистості й забезпечує її становлення й розкриття як єдиного смислового центру, як добре організованої особистісної рефлексивної структури, що здійснює зв'язок між її когнітивним і афективним компонентами.

Практичне значення дослідження рефлексивності як фактора когнітивної інтеграції суб'єкта полягає і в тому, що високий рівень

рефлексії, який дозволяє засвоювати і самостійно виробляти індивідуальні способи організації та регуляції навчальної діяльності, виступає як основна умова формування метакогнітивних стратегій навчання. Парадигма метакогнітивного навчання – принципово нова для педагогічної психології. Метакогнітивне навчання розглядається як “мета освіти XXI ст.”, основне завдання якого – навчити людину свідомо керувати своєю пізнавальною діяльністю [5]. Його елементи можуть бути застосовані при формулюванні цільової парадигми освітніх інновацій: евристичне навчання, дистанційне навчання, компетентнісний підхід. При цьому для використання варті уваги, наприклад, положення досліджень Скитяєвої І.М. про те, що: а) рефлексія за своєю структурною організацією є інтегрованим симптомокомплексом особистісних і когнітивних властивостей та не зводиться до інших відомих в цей час комплексних психічних утворень; б) рефлексивність як базова властивість особистості є комплексною детермінантою структурних розбіжностей в її організації і когнітивному функціонуванні. Відповідно, Скитяєвою було встановлено, що високорефлексивні та низькорефлексивні особистості характеризуються різним рівнем диференційованості особистісної й когнітивної підструктур. Структура високорефлексивної особистості характеризується високою диференційованістю, а структура низькорефлексивної особистості – злитістю особистісної й когнітивної підсистем. Це спричиняє істотні розходження в особливостях соціально–психологічної адаптації високорефлексивних і низькорефлексивних особистостей [5].

Отже, ми доходимо висновку, що рефлексивність – базова властивість особистості, яка є комплексною детермінантою структурних розходжень у її організації та когнітивному функціонуванні.

Крім того, рефлексивність як психічна властивість є функцією загальної здібності, однопорядковою інтелекту, навченості й креативності. Дані здатності ортогональні й утворюють цілісну структуру, базову для когнітивної підсистеми психіки. Тобто рефлексії відіграють роль функціональних структуризаторів усєї свідомості для організації взаємодій когнітивних процесів

Зважаючи на означене, ми вважаємо, що рефлексивності належить одне з головних місць у когнітивній інтеграції особистості.

Література:

1. Дружинин В. Н. Психология общин способностей. – Спб.: Питер, 1999.
2. Карпов А. В., Пономарева В. В. Психология рефлексивных механизмов управления. – М.: ИП РАН, 2000.
3. Карпов А. В., Скитяева И. М. Психология рефлексии. – Ярославль: Аверс Пресс, 2002.
4. Модулина О. Б. Формирование рефлексивной позиции педагогов в процессе курсовой подготовки. // Ярославський педагогічний вісник. – № 2 (55). – 2008. – С. 26. Джерело –<http://vestnik.yvspu.yar.ru/>
5. Скитяева И.М. Закономерности структурно–функциональной организации рефлексии и их роль в формировании личности: Автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07, 19.00.01: Ярославль, 2002. – 224 с. – Джерело <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/123775.html>